

Терміни-омоніми як об'єкт лексикографії

Омонімія є загальновизнаним явищем в українській термінології і неодноразово була об'єктом уваги вчених. Терміни-омоніми досліджували в різних аспектах на матеріалі психологічної термінології (Л. Веклинець), машинобудівної (О. Литвин), науково-технічної (Т. Михайлова), музичної (С. Булик-Верхола), екологічної (С. Овсейчик) та ін. Однак лексикографічне опрацювання омонімічних термінів аналізувалося в науковій літературі побіжно, немає синтезованого дослідження з цієї проблеми, що зумовлює актуальність пропонованої статті.

Ми розглядаємо проблему кодифікування термінів-омонімів у кількох взаємопов'язаних аспектах: розмежування полісемічних та омонімічних мовних одиниць, подання семантичних структур омонімів, визначення складу омогруп в українській мові. Об'єктом

аналізу є іменникові омонімічні одиниці, широко вживані в сучасній українській мові.

Омонімічність однакових за планом вираження термінів встановлюємо на семантичному рівні. План змісту мовних одиниць, і термінологічних також, у лінгвістиці давно вже досліджують за допомогою компонентного аналізу, суть якого полягає в тому, що значення розкладається на семантично неподільні одиниці – семантичні компоненти, або семи. Це «<...> мінімальна семантична одиниця двосторонніх мовних знаків – морфем і слів, елементарне лексичне чи граматичне значення, яке є складовим елементом плану змісту цих одиниць» [8:575]. Сукупність сем утворює семему, якій у плані вираження відповідає лексема. Зауважмо, що для виділення сем у плані змісту термінів науковці використовують їхні дефініції у словниках (вербальні описи понять), але спільні компоненти

значень можуть бути також тільки на семантичному рівні, тобто домислюватися. Якщо значення термінологічних одиниць з тим самим планом вираження не мають однакової семи і відповідно внутрішньо не пов'язані, то є підстави вважати їх омонімічними. Наприклад: *газель*¹ («Тварина родини антилоп, швидка, з тонкими і довгими ногами» – *газель*² («Віршова форма поезії народів Сходу, що складається з 10–12 двовіршів, об'єднаних однією римою, яка повторюється в кожному парному рядку»; *марена*¹ («Трав'яниста рослина з жовтими квітками та грубим кореневищем, з якого добували червону фарбу» – *марена*² («Річкова риба родини коропових»)) [3].

Встановлення омонімії в термінології, як і в загальноживаній мові, передбачає наявність двох або кількох мовних одиниць з однаковим планом вираження та їх зіставлення, тому одиницею аналізу цього явища у будь-якій підсистемі мови має бути не окремий омонім, а їх сукупність, яку в науковій літературі номінують омогрупою [напр.: 5; 6]. Зауважмо, що до омонімічної групи входять як моносемічні мовні одиниці, так і полісемічні: *балабан*¹ (1 знач.) – *балабан*² (1 знач.), *легат*¹ (2 знач.) – *легат*² (1 знач.), *гриф*¹ (2 знач.) – *гриф*² (4 знач.) – *гриф*³ (2 знач.) [3]. Омогрупи з термінами можна характеризувати за кількома параметрами: за структурою, морфологічною природою, походженням, сферою функціонування. Ми беремо до уваги лише сферу функціонування омонімічних груп, залежно від якої виділяємо такі їх різновиди: внутрішньосистемні (*цур*¹, зоол. – *цур*², зоол.), тобто омонімічними є терміни однієї термінології; міжсистемні (*кома*¹, грам. – *кома*², мед. – *кома*³, фіз.), якщо мовні одиниці функціонують у різних терміносистемах; міжфункціонально-стильові (*чистун*¹, зоол. – *чистун*², розм.), коли однакові за планом вираження і різні за значенням слова вживаються не тільки у термінології, але й у загальноживаній мові; комбіновані (*скат*¹, гірн. – *скат*², техн. – *скат*³, зоол. – *скат*⁴, зах. розм. – *скат*⁵, карт.). Слід зауважити, що більшість науковців називає однією з релевантних ознак омонімічних термінів належність їх до різних терміносистем. Наш мовний аналіз засвідчив, що ці одиниці можуть виникнути також у межах певної термінології (здебільшого такої, яка складається з кількох взаємопов'язаних підсистем), проте кількість внутрішньосистемних омогруп обмежена, бо термінологи сприймають цю омонімію як негативне явище й намагаються її усувати.

У галузевих словниках тлумачного типу зафіксовано, як правило, мовні одиниці, що належать до термінології, яка є об'єктом кодифікування, і можуть бути подані відповідно внутрішньосистемні омоніми, тому за такими лексикографічними працями неможливо встановити, з одного боку, наявні в українській мові омонімічні групи, з другого – повний їх склад. Натомість загальномовні словники без обмежень наводять однакові за формою, але різні за змістом слова, що дає можливість визначити омогрупи міжсистемні, міжфункціонально-стильові та комбіновані, до складу яких входять терміни. Кодифікування термінів-омонімів аналізуємо на матеріалі першого [2] та другого [3] видань «Великого тлумачного словника сучасної української мови»¹ (ВТССУМ). Зауважмо, що під час мовного аналізу ми в деяких випадках самостійно визначали сферу функціонування омонімічних термінів, оскільки у ВТССУМ вона подана вибірково, на що вказують у передмові укладачі словника: «Спеціально-термінологічні слова наводяться без стилістичного позначення. Сфери їхнього вживання, цебто належність до певної царини науки, техніки, мистецтва тощо, розкривається у тлумаченні цих слів; лише відсутність такого розкриття у тлумаченні передбачає використання відповідного галузевого позначення <...>. Якщо ж слово вживається в близькому значенні в кількох царинах, то при ньому ставиться позначка *спец.* <...>» [3:V].

В обох виданнях аналізованої лексикографічної праці зафіксовано внутрішньосистемні, міжсистемні, міжфункціонально-стильові та комбіновані омогрупи, що утворені внаслідок різних причин: розщеплення семантики полісемантичної мовної одиниці, випадкового збігу запозичених слів чи питомих або запозиченого й питомого, термінологізації загальноживаного слова, словотворчих процесів або історичних фонетичних змін у словах. Мовні одиниці, кваліфіковані як омонімічні, наведені в окремих словникових статтях з індексом угорі біля слова, як прийнято в українській лексикографії. Отже, автори ВТССУМ дотримуються погляду, що однакові за мовною формою, але різні за планом змісту одиниці мають бути розмежовані й подані як окремі реєстрові слова. Відзначмо, що лексикографічне опрацювання таких

¹ «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (друге видання) визнано одним із найкращих за VII-им Всеукраїнським рейтингом «Книжка року – 2005» у номінації «Горизонти (енциклопедичні та довідкові видання)».

слів потребує розв'язання насамперед двох проблем.

Перша й найскладніша проблема в кодифікуванні омонімів – це відокремлення їх від полісемантів. О. Ахманова підкреслила: «<...> Лексикографу завжди загрожує дві однаково великі небезпеки: штучне об'єднання під одним звуковим комплексом кількох різних слів і не менш штучний поділ одного слова на омоніми» [1:106]. У кодифікуванні термінів з тотожним планом вираження є певні труднощі, що зумовлені об'єктивними та суб'єктивними причинами (довготривалістю розгалуження семантики багатозначного слова, відсутністю у деяких випадках чіткої межі між полісемією та омонімією, різними лексикографічними завданнями тощо). Укладачі словників мають розмежовувати за певними критеріями полісемію та омонімію в термінології, як і в інших підсистемах мови, і по-різному кодифікувати мовні одиниці, що однаково пишуться й вимовляються. У науковій літературі запропоновано два основні принципи виділення значень слова: семантичний, коли різниця між значеннями сприймається на рівні семного складу, та синтагматичний, коли відмінність у значеннях залежить від способу сполучуваності з іншими словами у складі синтагми. Ми дотримуємося погляду, що визначальним є семантичний принцип, а синтагматичний підпорядковано йому. Відокремлювати полісемію й омонімію треба, по-перше, на підставі семантичного критерію; по-друге, лише в межах певного періоду розвитку мови (тобто в синхронії), оскільки багатозначність мовної одиниці на одному синхронному зрізі мови може бути омонімією на іншому. Якщо значення термінологічної одиниці внутрішньо пов'язані і мають однакову сему (чи кілька сем), то це є підґрунтям уважати їх полісемантичними. Наприклад: *септет* – «1. Музичний твір для семи голосів або інструментів із самостійними партіями для кожного. 2. Ансамбль із семи виконавців (співаків або музикантів)» [3] (спільні семи “сім” і “виконавці” в поданих значеннях терміна *септет* дозволяють уважати його полісемантичним). Як правило, такі значення містять істотні ознаки двох чи більше понять певної галузі пізнання та діяльності людини (або кількох близьких). Омонімія ж у термінології виникає, як було зазначено вище, за відсутності спільних сем у значеннях однако-вих за мовною формою термінів однієї чи кількох терміносистем, що можуть бути як спорідненими, так і неспорідненими, або термінів і загальновживаних слів. Отже, термі-

ни-полісеманти мають один план вираження і спільний компонент (чи кілька таких компонентів) у плані змісту, а терміни-омоніми – один план вираження, але різняться всіма компонентами плану змісту. Саме відсутність семантичних зв'язків між значеннями термінів, тотожних за формою, є релевантною ознакою омонімії в термінології, різнить її від полісемії і може бути критерієм розмежування цих двох мовних явищ.

В аналізованому словнику нами засвідчено досить багато випадків розширення семантичної структури мовних одиниць за рахунок омонімічних значень і відповідно необгрунтованого подання багатьох термінів як полісемантів. На підтвердження висловленої думки наведемо приклади із цієї лексикографічної праці: *еліпс* – «1. мат. Замкнута овальна крива, сума відстаней кожної точки якої від двох даних точок (фокусів) залишається сталою величиною. // Обриси якого-небудь предмета, що нагадують таку замкнуту криву. 2. лінгв. Опущення якого-небудь члена речення, що може бути визначений з контексту»; *сорбіт* – «1. Речовина, яку одержують із глюкози і використовують замість цукру в харчуванні хворі на діабет. 2. мет. Структурна складова сталі, суміш цементиту і фериту» [2; 3]. Укладачі словника зафіксували наведені терміни як двозначні, але встановити спільну сему між поданими значеннями не можна, а отже, немає підстав уважати такі мовні одиниці полісемантичними. Семантична структура деяких термінів-полісемантів, кодифікованих у ВТССУМ, наведена з трьома омонімічними значеннями: *гамма* – «1. Назва третьої букви грецького алфавіту. 2. Стотисячна частка ерстеда (одиниці напруженості магнітного поля). 3. В психофізиці – віддаленість будь-якого стимулу від порога чутливості» [3] (у першому виданні аналізованого словника третього значення не зафіксовано). На нашу думку, семими термінів *еліпс*, *сорбіт*, *гамма*, а також інших термінологічних одиниць у ВТССУМ, за відсутності в них спільного семантичного компонента мають подаватися в окремих словникових статтях: *еліпс*¹ – *еліпс*², *сорбіт*¹ – *сорбіт*², *гамма*¹ – *гамма*² – *гамма*³.

Ми виявили також необгрунтоване розширення плану змісту деяких кодифікованих омонімів. Наприклад, у ВТССУМ зафіксовано омогрупу *радикал*¹ – *радикал*². В обох виданнях словника семантична структура омоніма *радикал*² запропонована з двома значеннями, між якими, на нашу думку, не можна встановити семантичного зв'язку: «1. Ма-

тематичний знак на позначення дії добування кореня, а також результату цієї дії. 2. Стійка група атомів у молекулі, яка у процесі хімічних перетворень переходить без зміни з однієї сполуки в іншу». Отже, омонімічна група є, власне, такою: *радикал*¹ – *радикал*² (перше з наведених значень) – *радикал*³ (друге зі значень). Так само на підставі компонентного аналізу ми встановили, що не всі значення, подані в семантичній структурі омонімів *розряд*¹ (омогрупа *розряд*¹ – *розряд*²), *ключ*¹ (омогрупа *ключ*¹ – *ключ*²) та ін., є близькими, тому склад цих омогруп має бути іншим, ніж в аналізованій лексикографічній праці. Слід зауважити, що у другому виданні ВТССУМ лише в поодиноких випадках уточнено план змісту полісемантичних термінів-омонімів порівняно з першим виданням. Наприклад, омонімічна група *туман*¹ (6 знач.) – *туман*² (1 знач.) [2] перебудована внаслідок подання однієї з семем омоніма *туман*¹ в окремій словниковій статті як омонімічної до значень, що мають мовні одиниці в цій омогрупі: *туман*¹ (5 знач.) – *туман*² (1 знач.) – *туман*³ (1 знач.).

Прикладів невиправданого об'єднання в одну структуру значень, які не мають спільної семи, можна навести досить багато, що свідчить про сталу тенденцію в українській лексикографії подавати значення одиниць, однакових за мовною формою, у тій самій словниковій статті. Відзначмо, що в одинадцятитомному «Словнику української мови», видання якого є певним етапом у розвитку словникарства в Україні, проблема розмежування полісемії та омонімії не була розв'язана. На нашу думку, укладачі словників мають переглянути обсяг семантичних структур як загальноновживаних слів, так і термінів з тотожним планом вираження, зокрема в омогрупах. На сучасному етапі розвитку української мови не можна встановити семантичного зв'язку між значеннями багатьох мовних одиниць, традиційно зафіксованих полісемічними. Отже, можна говорити про появу в українській мові нових омогруп різного типу, що має бути відбито в словниках, насамперед загальнономовних.

Другою важливою проблемою в лексикографічному опрацюванні омогруп є визначення їх складу. Вона пов'язана насамперед з відокремленням полісемії та омонімії, про що йшлося вище. Однак побудова омогрупи залежить також від того, скільки понять може номінувати в українській мові один звуковий комплекс і як це відбивають автори словників. Наприклад, у першому виданні ВТССУМ

подано таку омонімічну групу (наводимо тільки основні значення): *сон*¹ («1. Фізіологічний стан спокою організму людини і тварини, що настає періодично і супроводиться повною або частковою втратою свідомості й ослабленням ряду фізіологічних процесів. <...>. 2. Те, що сниться; сновидіння. <...>») – *сон*² («Лікарська рослина родини жовтцевих з великими ліловими квітками; сон-трава») [2]. Автори ВТССУМ кодифікували у другому виданні ще кілька значень, виражених в українській мові звуковим комплексом *сон*: «Одиниця шкали гучності звуку» та «1. Загальна назва різних ритміко-мелодичних формул народної музики в країнах Центральної Америки та Карибського басейну. 2. Кубинська пісня, що поєднує риси іспанського романсу з синкопованими ритмами негритянської музики». Відповідно лексикографи перебудували склад зазначеної омогрупи, розширивши її: *сон*¹ – *сон*² – *сон*³ – *сон*⁴ [3]. Можна навести й інші аналогічні приклади. Так, змінені омогрупи *ліра*¹ – *ліра*², *ринг*¹ – *ринг*² та *фуга*¹ – *фуга*² – *фуга*³ [2] внаслідок кодифікування ще одного омоніма, уживаного в сучасній українській мові: *ліра*¹ – *ліра*² – *ліра*³, *ринг*¹ – *ринг*² – *ринг*³, *фуга*¹ – *фуга*² – *фуга*³ – *фуга*⁴ [3].

Укладачі ВТССУМ змінили також план змісту багатьох омонімів (як моносемічних, так і полісемічних). Наприклад, у першому виданні зафіксовано омонімічні одиниці з такою кількістю значень: *бони*¹ (1 знач.) – *бони*² (3 знач.); *парадигма*¹ (1 знач.) – *парадигма*² (2 знач.); *патрон*¹ (4 знач.) – *патрон*² (3 знач.) – *патрон*³ (1 знач.); *плата*¹ (2 знач.) – *плата*² (1 знач.); *устав*¹ (2 знач.) – *устав*² (1 знач.). У другому виданні словника засвідчено здатність деяких з цих омонімів номінувати ще одне близьке поняття: *бони*¹ (2 знач.); *парадигма*² (3 знач.); *патрон*² (4 знач.); *плата*² (2 знач.); *устав*¹ (3 знач.). Однак не всі модифікації семантичної структури термінів-омонімів щодо збільшення кількості значень, здійснені авторами у другому виданні, вважаємо виправданими. Наприклад, у першому виданні зафіксовано омогрупу *порт*¹ («Ділянка берега водойми разом із прилеглою водною площею, спеціально обладнана для стоянки суден, вантажно-розвантажувальних та інших робіт») – *порт*² («Отвір у борту судна для гарматних стволів (у старовинних військових суднах) або навантаження й розвантаження з нижньої палуби»). У наступному виданні словника план змісту другого омоніма (*порт*²) розширено двома значеннями: «2. Пристрій для підклю-

чення зовнішнього обладнання. 3. Інтерфейс, через який периферійний пристрій приєднується до адаптера, який розміщений на системній платі». Компонентний аналіз засвідчив, що ці дві близькі за змістом семантики є водночас омонімічними до значення «отвір у борту судна для гарматних стволів (у старовинних військових суднах) або навантаження й розвантаження з нижньої палуби», тому є підстави кодифікувати таку омогрупу: *порт*¹ (1 знач.) – *порт*² (1 знач.) – *порт*³ (2 знач.).

Зауважмо, що в деяких випадках укладачі модифікували окремі значення термінів-омонімів, звуживши їх. Наприклад, у першому виданні словника омонім *хряц*³ (омогрупа *хряц*¹ – *хряц*² – *хряц*³) зафіксовано зі значенням: «Вид грибів роду молочників родини сирійжкових, переважно з увігнуто-розпростертою або лейкоподібною шапкою та підгорнутими або опущеними краями на короткій ніжці, що ростуть у хвойних лісах (здебільшого їстівні)». У наступному виданні автори відійшли від енциклопедичного пояснення й подали, власне, дефініцію терміна: «Вид грибів роду молочників родини сирійжкових, що ростуть у хвойних лісах (здебільшого їстівні)». Так само звужено одне зі значень омонімів *вид*² (омогрупа *вид*¹ – *вид*²), *гранат*¹ (омогрупа *гранат*¹ – *гранат*²) та ін.

Аналіз ВТССУМ дає підстави твердити, що у другому виданні укладачі поглибили лексикографічне опрацювання омонімічних одиниць: по-перше, вони подали повний склад багатьох внутрішньосистемних, міжсистемних, міжфункціонально-системних та комбінованих омогруп, що функціонують в українській мові; по-друге, семантичні структури досить великої кількості термінів-омонімів наведені більші обсягом порівняно з першим виданням; по-третє, у значеннях деяких термінів-омонімів було усунено неістотні ознаки номінованого поняття; по-четверте, кодифіковано омогрупи, які не наведені в попередньому виданні словника (*не-*

*рмутація*¹ – *пермутація*², *цинк*¹ – *цинк*² та ін.). Усе це відбиває реальний стан розвитку сучасної української мови і має бути підґрунтям для якісного мовного аналізу омонімії, зокрема в термінології. «<...> Лексикографічна діяльність за своєю сутністю може бути визначена як семантична інвентаризація мови (або підмови)» [4:12]. Проте в обох виданнях ВТССУМ ми виявили необґрунтоване розширення плану змісту деяких мовних одиниць за рахунок омонімічних значень, що не відповідає сучасному рівневі розроблення теорії омонімії в мовознавстві.

Висновки:

1. Проблема омонімії пов'язана з більш загальною проблемою співвідношення змісту і форми у мові. Довільний зв'язок між планом вираження і планом змісту мовної одиниці є підґрунтям появи великої кількості однакових за формою, але відмінних за значенням слів, які мають бути зафіксовані в лексикографічних працях і відповідним чином опрацьовані.

2. Кодифікування термінів-омонімів пов'язане насамперед з проблемою розмежування термінологічної полісемії й омонімії. Семантичний критерій є визначальним для відокремлення цих двох явищ, тобто слід аналізувати семантичні структури термінів із тотожним планом вираження. Саме аналіз семантики кількох однозвучних термінологічних одиниць, знаходження спільних сем у їхньому значеннєвому наповненні є найприйнятнішим способом для розрізнення полісемії та омонімії. Різні за значенням мовні одиниці з однаковим планом вираження (як терміни, так і загальновживані слова) слід розмежовувати в загальномовних словниках і подавати окремими статтями.

3. Кількісний та якісний склад омогруп має бути кодифікований у лексикографічних працях відповідно до сучасного стану розвитку української мови.

Література

1. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М., 1957. 2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К., 2001. 3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К., 2005. 4. Городецкий Б.Ю. Проблемы и методы современной лексикографии // Новое в зарубежной лингвистике: Проблемы и методы лексикографии. – Вып. XIV. – М., 1983. 5. Малаховський Л.В. Теория лексической и грамматической омонимии. – Л., 1990. 6. Михайлова Т.В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології: Автореферат дис. ... канд. філол. наук за спец. 10.02.01 – українська мова. – Харків, 2002. 7. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К., 2000. 8. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 2004.

АННОТАЦИЯ

В статье проанализирована кодификация украинских терминов-омонимов в нескольких аспектах: разграничение полисемических и омонимических языковых единиц, определение состава омогрупп в украинском языке, отражение в словарях семантической структуры терминов-омонимов.

SUMMARY

The article deals with the codification of Ukrainian terms-homonyms in some aspects: distinguishing polysemantic and homonymous language units, determining the structure of homonymous groups in the Ukrainian language the representation of a semantic structure of terms-homonyms in dictionaries.